

DĖL TĖSTINĖS PRIEG AidĖS SPŪDŽIO VIETOS DVIGARSIUOSE (KURIOSE-NE-KURIOSE ŽEMAIČIŲ ŠNEKTOSE)

Tėstinės priegaidės spūdis dvibalsiuose ir mišriuosiuose dvigarsiuose daugelyje žemaičių tarmių sukoncentruotas pirmajame sande. Šitaip yra bemaž visose šiaurės žemaičių (dounininkų) šnektose, jų kaimynuose pietų žemaičiuose apie Kvėdarną, Laūkuva¹ ir kitur.

Tiriant varniškių (šiaurės rytų dūnininkų) šnektas apie Pāvandenę (Telšių ir Keimės r.), Vieksnaliūs (Telšių r.), Upyną (Telšių r.), Vidsodį (Keimės r.), pastebėta, kad vienais atvejais mišriųjų dvigarsių tėstinės priegaidės spūdis čia koncentruojamas ant pirmojo sando, o kitais – išsidėsto per abu sandus ar net kliūva tik antrajam. Apie tokį tėstinės priegaidės spūdžio „pastovios“ vietos nebuvimą iki šiol niekur dar nebuvo užsiminta, todėl apie šį reiškinį verta kiek plačiau pakalbėti.

Tose šnektose dabar tėstinės priegaidės spūdis koncentruojamas ant pirmojo sando tik mišriuosiuose dvigarsiuose *a, e, i, u²+m, n, r* (tada ryškiai pailginamas pirmasis dvigarsio sandas), o visais kitais atvejais arba išsidėsto per abu sandus (Pāvandenė, Vieksnāliai), arba koncentruojamas antrajame (Upyna, Vidsodis).

I. Tėstinės priegaidės spūdis pirmajame minėtųjų mišriųjų dvigarsių sande būna:

1. Kai dvigarsis kirčiuojamas pagrindiniu senoviniu kirčiu. Pvz.: *sō·mdę, spō·ngū·lęš, nurvā·rgęš, kē·mš, vē·rpsma, žī·nksnē, kē·rta, pakū·mpęš, tō·rc* (Pāvandenė); *krō·mta, kā·rk, mė·nks, kī·mb, dū·ndž* „dūžta“, *kō·rkō·ls* (Vieksnāliai); *žū·mbręš* „arklas“, *kū·ndęš* „ikandimas“, *mā·rtęš, vē·ršęš, ī·mk, tī·ntalu* „tabaluoja“, *šū·nctę, kō·rc* „kurčias“ (Vidsodis); *dā·ržas, bē·rtōves*, vns. gal. *pī·ršlę, dgs. vard. skū·ndas* „skundai“, *žėbī·nčōš, plō·rptę* (Upyna).

2. Kai dvigarsis kirčiuojamas pagrindiniu atitrauktiniu kirčiu (antrinė tėstinė priegaidė). Pvz.: *sō žō·mbō* „su arklų“, *vā·rtōš, mė·rgās, kē·mšō, lē·ngvōš*, „lengvas“, *žī·nksnōš, krī·mtō* „krentu“, *pū·ntę* (Pāvandenė); *kā·rštā, dė·rlōš* „derlingas; riebus“, *trē·nkō, šū·ntō, plū·rpę* (Vieksnāliai); *rō·nkā, žō·ncęš, švē·ntā, mė·rgā*, dgs. vard. *dē·rptę, lō·rškō* „plepu“ (Upyna); *lō·mstōš*, vns. viet. *vā·rgęš*,

¹ Vl. Grinaveckis, – Vilniaus Valstybinio pedagoginio instituto darbai, XI (1960), 58–59.

² Jie pagal šnektos dėsnius gali būti išverčiami įvairiais kitais garsais.

skĕ·nctò, drĕ·ncò „drištu“, *i·ndzgò* „niūniuaju“, vns. in. *kĕ·rcò, sũ·nkĕ, plō·rpò* (Vidsodis).

3. Kai dvigarsis kirčiuojamas šalutiniu galiniu kirčiu (antrinė tęstinė priegaidė). Pvz.: *àpkā·rs, pàskĕ·nct, nũ·vĕ·rs, nālī·nck, nālō·ršk* „neplepĕk“ (Pāvandenė); *pātā·rs, pāmĕ·nck* „pamaisyk“, *sògrī·nct, nèkō·rk* „prk. nebambĕk“ (Viekšnāliai); *dābā·r, àpmĕ·rks, àpnī·nk, àcũ·nc* „atsiūs“ (Upýna); *pāvā·rks, sòmĕ·rk, pāi·ms, sòtī·nk, nèšlō·rpk* (Vidsodis).

4. Kai mišrusis dvigarsis kirčiuojamas šalutiniu atitrauktiniu kirčiu (antrinė tęstinė priegaidė). Pvz.: *sòmdĕnī·nkòs, dgs. vard. sòtā·rtĕ, pàsĕ·rtĕ, esam. 1. vien. 2 asm. nũ·skĕ·nctĕ, àpsĕrī·nkĕ, sòšũ·ntĕ* (Pāvandenė); *dgs. vard. pāvĕ·rstĕ, sòsĕ·kī·mbò, nèkō·rtā* „nekurčia“ (Viekšnāliai); *sòvā·rgò, sòšnĕ·nkò, dgs. vard. pādĕ·rptĕ, dgs. vard. àpskũ·nctĕ* (Upýna); *šākā·rñòs* „šakotus medžius“, *sòtī·nkò, sò dārbe·nī·nkò, vns. vard. pàsũ·nctā* (Vidsodis).

Atitraukus kirtį iš ilgos galūnės į skiemenį su tais mišriaisiais dvigarsiais, vidurinės priegaidės spūdis taip pat koncentruojamas ant tų dvigarsių pirmojo sando. Pvz.: *pòmplī·s* „pilvūzas“, *kārtielũ·n* „pelynu“, *kĕ·rcũ·n, skĕ·rsā·, tī·ngĕnĕ·, sũ·ntĕnĕ·* (Pāvandenė); *žòndā·, vārgā·, žī·nksnelò, skũ·ndiejĕ*³ (Viekšnāliai); *ònt·ruò, bĕrtovīĕ, švĕntā·s, pĕrmaũ.* (Upýna); *žòncĕnā·, kòndu·lũ·n* „branduolių“, *kārtuòms* „sluoksniais“, *lĕngvāũ·, sprīndenī·nkòs, sũnkĕ·s* (Vidsodis).

II. Tęstinės priegaidės spūdi ant abiejų arba antrojo sando turi visi dvibalsiai ir mišrieji dvigarsiai *a, e, i, u+l*. Aprašomosiose šnektose tokia tęstinė priegaidė būna:

1. Kai dvibalsis ar mišrusis dvigarsis kirčiuojamas pagrindiniu senoviniu kirčiu. Pvz.: a) vns. gal. *bāiše, šāũkte, krĕik, zōikĕ·, dgs. vard. kĕlĕs* (Pāvandenė); *vāikĕs* „bernas“, *dāũž, vĕikĕ, kōišo* „uodu“, *šāltĕ·, gōlkĕ·s*⁴ (Viekšnāliai); b) *daũ·gĕn* „didina“, *kāũ·šĕs* „kiaušinis“, *sòsĕtai·sĕ, seī·lòs* (Upýna); *kāũ·li·tĕ, kai·tĕ·na, pōi·kĕ·, i·kāl·bĕna, šĕl·ptĕ, ĕol·p* (Vidsodis). Pastarosiose šnektose aiškiai girdėti pailgintas antrasis dvibalsio ar mišriojo dvigarsio sandas, nors Upýnos apylinkės Gintėnių kaime kartais to pailginimo neįstai – priegaidės spūdis dalijamas per abu sandus. Pvz.: *sòsāũsĕs* „susiausis, susisiaus“, *bĕibeĕ* „Viekšnālių miestelio pravardžiavimas“.

2. Kai dvibalsis ar mišrusis dvigarsis kirčiuojamas pagrindiniu atitrauktiniu kirčiu (antrinė tęstinė priegaidė). Pvz.: a) *dāilòs, kāũlĕs, krāũjò, esam. 1. vns. 2 asm. pĕikĕ, pōikòs, pōlkòs* (Pāvandenė); *vāikòs, krĕikĕ, zōikò, šĕlpĕ, sò sĕlkĕ* (Viekš-

³ Apie prieškirtinių mišriųjų dvigarsių *im, in, um, un* pirmųjų sandų ilginimą vakarinėse pietų žemaičių (dūnininkų) šnektose žr. Vl. Grinaveckis, op. cit., 79.

⁴ „Lietuvių kalbos tarmių chrestomatijos“ (Vilnius, 1970) pavyzdžiu šitaip žymima tvirtagalė priegaidė, kurios spūdis išsidėsto per abu dvigarsio sandus.

nāliai); b) *baĩ.sòs, sveĩ.kstò, šaũ.kò, vel.kò* (Upýna); dgs. gal. *maĩ.nòs, kaũ.kò, aĩ.nò, meĩ.sà* „mėsa“, *moĩ.lò, štal.pnòs* „talpus“ (Vidsodis).

3. Kai dvibalsis ar mišrusis dvigarsis kirčiuojamas šalutiniu galiniu kirčiu (antrinė tęstinė priegaidė). Pvz.: a) *nũ.sãũs, nẽrẽĩk, vaĩkõĩĩ* „vaikeli“, *nũ.vẽĩks* (Pāvandenė); *pãšãũks, pri.grẽĩps* „prigriebs“, *nũ.vãĩs, sòšẽĩps* (Viekšnāliai); b) *pã.sklei.s, pãraũ.ks* „pasiūs“, *pri.žvel.ks* „pažiūrės, pasaugos“ (Upýna); *nẽkaũ.k, prirei.ks* (Vidsodis).

Pagrindinio atitrauktinio kirčio vidurinės priegaidės spūdis tais atvejais irgi yra arba pasidalijęs tarp abiejų sandų (Pāvandenė, Viekšnāliai), arba susikoncentravęs ant antrojo (Upýna, Vidsodis). Pvz.: a) *baĩsũn, tãukã.s, mõ.ilã*, dgs. kilm. *kãlbũn* (Pāvandenė); *šãudã, pẽilokòs, kẽlmã* (Viekšnāliai); b) *vaĩkã, dauģaũ, meĩsuòs* „mėsos“, *velnẽ* (Upýna); *žãibã, jauķorã* „malkos jaujai kūrenti“, *keĩstã, kòlnekès* (Vidsodis).

Kyla klausimas, kas čia per reiškiny. Pirmiausia galima pamanyti, kad čia paprastas svyravimas dėl kaimyninių šnektų įtakos. Mat, gretimos rytinės Šáu-kėnų, Kuršėnų⁵ šnektos dvibalsių ir mišriųjų dvigarsių tvirtagalės priegaidės tarimu nesiskiria nuo literatūrinės kalbos ir daugelio aukštaičių tarmių, o vakariniai ir šiauriniai kaimynai tęstinės priegaidės spūdį visais atvejais koncentruoja ant pirmojo dvibalsio ar dvigarsio sando (Luōkė, Žarėnai, Viešvėnai, Raudėnai). Ta nuomonė kažin ar būtų pagrįsta: jei tai būtų tik paprastas svyravimas, nenuoseklumas, paralelios formos, tai dvejopas tvirtagalės priegaidės formas vienodai turėtų visi dvibalsiai ir mišrieji dvigarsiai – būtų įmanomi pasakymai *vãikẽs, krẽ.ĩks, žemã.itẽs* ar *dãržas, daržas, pẽĩks* ir pan. Dabar tokių paralelių formų negirdėti vartojant – aprašomųjų šnektų sistema yra gana griežta: tęstinės priegaidės spūdis mišriuosiuose dvigarsiuose *a, e, i, u+m, n, r* koncentruojamas ant pirmojo sando, o visais kitais atvejais ant antrojo (Upýna, Vidsodis) ar išdėstomas per abu (Pāvandenė, Viekšnāliai). Pastebimas tik toks ryšys su minėtomis gretimomis šnektomis: arčiau Kuršėnų ir Šáu-kėnų esančių šnektų tęstinės priegaidės spūdis dvibalsiuose ir mišriuosiuose dvigarsiuose *a, e, i, u+l* koncentruojamas ant antrojo sando, o arčiau Luōkės, Vañnių, Karklėnų, Váiguvos (šios pastarosios visais atvejais tęstinę priegaidę taria per abu sandus) – išdėstomas per abu.

Tam tikrų tęstinės priegaidės spūdžio vietos svyravimų pastebėta ir kitur Žemaičiuose. Kaip Pāvandenėje, Viekšnāliuose tariama apie Vainūtą (Šilūtės r.). Pvz.: a) *sklã.nctẽs, tã.nca, mẽ.nca* „mėsa“, *kã.rklã, ė.mtẽ, kõ.rc* „kurčias“, *šõ.nctẽ*; b) *vãĩkẽ* „bernai“, *dãũg, vẽĩktẽ, šãltẽ, kẽĩnes*. Panašiai taria ir Papilės apylinkių (Akmėnės r.) kai kurių kaimų žmonės, tik jie dvibalsiuose ir mišriuosiuose dvigarsiuose tęstinės priegaidės spūdį sukcentruoja ant antrojo sando. Pvz.:

⁵ K. Būga, RR III, Vilnius, 1961, 29; Vyt. Vitkauskas, – LKK III (1960) 72.

a) *dāržas, vārks, lōnks* „lankas“, *kūmps, plōrp*; b) *daī.lē, kaū.k, rei.k, moī.ls, veļ.ķes* (Dusū ir Traidžiū km.). V. Grinaveckio žiniomis, taip tariama ir netoli Papilės esančiame Jonaičių kaime.

Giřdiškės (Šilalės r.) apylinkių senieji tarmės atstovai, visais atvejais tardami tęstinę priegaidę per abu dvibalsių ir mišriųjų dvigarsių sandus, išimtį daro mišriesiems dvigarsiams, sudarytiems su priebalsiu *r*, kur tęstinės priegaidės spūdis koncentruojamas ant pirmojo sando. Pvz.: a) *tāisuos, skāūde, zōīķes* || *zūīķis, āļksnis*; b) *dabār, vārga, vārc, nērsē, pērk, gērdeške* || *gīrdiški, plōrpals* || *plūr-pals* (pavyzdžiai užrašyti Liņgių ir Póžerės kaimuose).

Įdomūs ir Pajūrio (Šilalės r.) šnektos faktai. Čia tęstinės priegaidės spūdis dvigarsiuose visada koncentruojamas ant pirmojo sando, tačiau išsiskiria vienas dalykas: dvibalsių ir mišriųjų dvigarsių *a, e, i, u+l* pirmasis sandas nepailgėja, o mišrieji dvigarsiai, sudaryti su priebalsiais *m, n, r*, tariami su pailgintu pirmuoju sandu. Pvz.: a) *vāiķes, šaut, pēiles, moīls, sēļks* „šilkas“; b) vns. naud. *žōncī, dārža: kāules sošelīnc i dārža, palēksīt be daržū, bēnksō, pasevērsō, liņkst, skīntelē* „suplyšę drabužiai“, vns. gal. *mēnte, tōrc*.

Šiek tiek panašus reiškinytis žinomas latvių tarmėse. J. Endzelynas apie tai rašo: „Visās tāmnieku izloksnēs un Rucavā, Pērkonē, Aizvīkos... u. c. Kursā... *a* un *e* – ar jebkuŗu intonāciju – ir gaŗi, ja tiem seko no baltu pirmvalodas pārjemti *r* un kāda līdzskaņa savienojumi ..., piem. *dārbs, vērgs* rakstu val. *darbs, veŗgs vietā*“⁶. „Tāmnieku izloksnēs..., arī Rucavā, Aizvīkos, Embūtē, Vībiņos, Bātā, Vainodē, Nīgrandā u. c. dienvidu Kursā... arī *i* un *u*... – neatkārīgi no intonācijas – ir pagarināti, ja seko veci *r* savienojumi ar kādu citu līdzskani, piem., *stīrna, dūrt, zīrgs*“⁷. Apie tokį balsio ilginimą latvių kalbos tarmėse kalba ir kiti latvių kalbininkai⁸.

Ar šie latvių ir lietuvių tarmių reiškiniai turi ką nors bendra? Atsakydami į šį klausimą teigiamai, turėtume čia aprašomą žemaičių šnektų ypatybę laikyti esant paveldėtą iš kuršių. Tai sunkiai įrodomas dalykas.

Faktai, palaikantys šį spėjimą, tokie:

1. Pāvandenės, Vidsodžio, Vieksnālių, Upynos (kaip ir Papilės, Giřdiškės, Pajūrio, Vainūto) apylinkės yra netoli buv. Keklio srities (ar net jos pakraštyje)⁹. Taigi kuršiai šioms apylinkėms galėjo būti nesvetimi.

⁶ J. Endzelins, Latviešu valodas gramatika, Rīgā, 1951, 147–148.

⁷ J. Endzelins, op. cit., 149.

⁸ V. Dambe, – LKK VI (1963) 248; M. Rudzīte, Latviešu dialektoloģija, Rīgā, 1964, 79–80, 152.

⁹ Plg. A. Salio sudarytą žemėlapī veikale „Die žemaitischen Mundarten“, Teil I. – Tauta ir žodis, VI, Kaunas, 1930.

2. Minimose vietovėse yra vietovardžių su šaknimi *kurš-*: *Kuršai* (netoli Pāvandenės), *Куршайте* (Krāžiai)¹⁰ ir kt.

3. Tose vietose ar visai kaimynystėje vartojama tam tikrų žodžių, laikytinų kuršiškais, pvz.: *plūncinti* „pešioti“ (Ūžventis, Kuršėnai, Pāvandenė), *bruñcinti* „bildant tempti, trinti“ (Pāvandenė), *zuřdoti* „žudyti“ (Vidsodis, Upýna, Vieksnāliai)¹¹, *dicinas* „toks didelis peilis“ (Karklėnai), *drūktas* „drūtas, storas“¹² (Pāvandenė, Vieksnāliai, Vidsodis, Upýna) ir kt.

4. Kuršiškos priesagos *-ālis*, *-ālē*¹³ paplitimas tų vietų toponimikoje¹⁴ ir žodžių daryboje.

Faktai, prieštaraujantys tam spėjimui:

1. Latvių farmėse žinomas tik dvigarsių *ar*, *er*, *ir*, *ur* pirmojo sando ilgiamas, o minimose žemaičių šnektose tęstinės priegaidės spūdis tenka pirmajam sandui ir tuose dvigarsiuose, kurie sudaryti su priebalsiais *m*, *n* (išimtis čia tik Giřdiškės šnektą). Tai jau rodo, kad čia gali būti savaimingas tų šnektų reiškinys, tuo labiau, kad visos varniškių šnektos, pradedant Pāvandene ir Vieksnāliais, dvigarsių *i*, *u + n* pirmuosius sandus ilgina net tada, kai jie sudaro prieškirtinius skiemenis. Vadinasi, šios šnektos tam tikrais atvejais galėjo turėti impulsą pačios iš savęs ilginti dvigarsių pirmuosius sandus, todėl dvigarsių *a*, *e*, *i*, *u + m*, *n*, *r* pirmųjų sandų ilginimas, matyt, buvo apibendrintas.

2. Kuršių gyventų plotų revizija rodo šią gentį gyvenus toliau į šiaurę ir vakarus, negu iki šiol manyta¹⁵, nors kolonistų kuršių galėta atklysti, tuo labiau, kad žinoma kuršius buvus gerus keliautojus ir pamažu kolonizavus lybių kraštą. Reikia priminti, kad nuo Minijos aukštupio, kur spėjama buvus kuršių gyvenviečių ribą, iki čia nagrinėjamų žemaičių šnektų nelabai toli. Be to, dar nėra tvirti ir archeologų teiginiai, nes tebėra neištirti buv. Karšuvos srities kapinynai¹⁶.

3. Vietovardžius su šakaimis *kurš-* ne visada galima sieti su etnonimu *kuřšiai*, nes jų yra tokiose vietose, kur apie kuršių buvimą kažin ar gali būti kalbos (net Valkiniņkų ir Ukmergės apylinkėse)¹⁷.

¹⁰ A. Salys, op. cit., 195.

¹¹ K. Būga, RR III, Vilnius, 1961, 246; V. Mažiulis, – Mokslas ir gyvenimas, 1963 Nr. 3, 23.

¹² K. Būga, op. cit., 206.

¹³ K. Būga, op. cit., 244.

¹⁴ Plg. A. Vanago knygoje „Lietuvos TSR hidronimų daryba“ (Vilnius, 1970) įdėtą žemėlapi Nr. 4.

¹⁵ A. Tautavičius, – Mokslas ir gyvenimas, 1968, Nr. 8, 15–16 (žr. ten išspausdintą senovės baltų genčių gyventų plotų žemėlapi).

¹⁶ A. Tautavičius, op. cit., 16.

¹⁷ Lietuvos TSR administracinis teritorinis suskirstymas, Vilnius, 1959, 775.

4. Ši reiškinį pažįstančios tarmės nesusisiekia su latvių tarmėmis, ilginančiomis dvigarsių *a, e, i, u+r* pirmuosius sandus. Be to, šių ypatybių nepastebėta ten, kur kuršių tikrai buvo gyventa.

Visa tai verčia manyti, kad čia tikriausiai yra savaimingas žemaičių šnektų faktas, tačiau kategoriškai neatmetant minties, kad čia kuršiai visai niekuo dėti. Tikriausiai spręsti bus galima tada, kai bus detaliau nustatyti kuršių gyventi plotai, aprašytas tikslus šio reiškinio paplitimas žemaičių šnektose, kai ten bus rasta daugiau kalbinių reiškinų, priskirtinų kuršiams.